

Андрухів О. І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права,
проректор з соціально-виховної роботи
Університету Короля Данила

БОРОТЬБА З ДИТЯЧОЮ БЕЗПРИТУЛЬНІСТЮ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ В УМОВАХ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ

Анотація. У статті розкриваються особливості реалізації радянської політики по боротьбі з дитячою безпритульністю в західних областях Української Радянської Соціалістичної Республіки після їх звільнення від нацистських окупантів. Наводяться статистичні відомості стосовно правового статусу та особливостей функціонування дитячих будинків та притулків для сиріт. Акцентується увага на позитивних наслідках освітнього складника державної політики у сфері боротьби з дитячою безпритульністю.

Ключові слова: дитяча безпритульність, радянська держава, постанова, дитячі будинки, патронатна служба, державна політика.

Постановка проблеми. Радянський період української державності з позиції права надзвичайно ґрунтовно вивчений. Проте є низка питань, що вимагають ґрунтовного дослідження з огляду на проблеми сьогодення. Однією із таких проблем є дитяча безпритульність та норми права, що повинні перешкоджати поширенню такого явища, боротися з ним у разі існування. Дитяча безпритульність як соціальне, політичне, економічне і морально-етичне явище вимагає ґрунтовного підходу на законодавчому рівні. Однак не варто нехтувати окремими правовими і практичними доробками, які застосовувалися у попередні історичні періоди.

Період перших повоєнних років був часом активної правотворчості, зокрема у сфері питань, що передбачають боротьбу з дитячою безпритульністю. Незважаючи на негативні наслідки запровадження радянського законодавства, позитивною рисою його була активна соціально-трудова відповідальність малолітніх злочинців. Перебування у спеціалізованих виховних закладах завжди поєднувалося з отриманням освіти та виробничої професії.

Наукова актуальність дослідження зумовлюється не лише відсутністю комплексних, узагальнених праць стосовно цієї проблеми, а й тим, що дитяча безпритульність в останні роки Другої світової війни була зумовлена кількома причинами і мала глибоке ідеологічне підґрунтя. Наслідки війни призвели до збільшення кількості дітей-сиріт і тих, хто втратив засоби до існування, були також і діти «ворогів народу», тобто діти тих, хто не підтримував радянську владу, яких більшовики намагалися перевиховати в рамках офіційної ідеології. Саме тому в нашому дослідженні основний акцент буде здійснено на західноукраїнські землі, де кількість дітей «ворогів народу» була особливо великою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській історико-правовій науці відсутні праці, що розкривають правові

засади боротьби з дитячою безпритульністю в останні роки Другої світової війни та повоєнні роки. Окремі відомості містяться в працях істориків, які наводять цінні статистичні відомості та розкривають особливості тогочасної соціально-політичної ситуації. У цьому аспекті вартими уваги є дослідження Н.М. Касьянової [14; 15], Р. Поппа [16], М.О. Солов'я [17], І.С. Спеки [18].

Основні відомості стосовно цієї проблеми містяться у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань та державних обласних архівах Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської областей.

Метою статті є визначення основних правових засад розв'язання проблеми дитячої безпритульності в умовах звільнення західноукраїнських областей від нацистських загарбників.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах військових дій Другої світової війни ведення ефективної соціальної політики було неможливим, особливо на окупованих нацистами територіях. Поступово звільняючи територію України від окупантів, радянською владою здійснювалися заходи, спрямовані на вирішення проблеми дитячої безпритульності, масштаби якої були особливо вражаючими. Як слушно зауважує Н.М. Касьянова, найпоширенішими видами влаштування безпритульних дітей в радянський період були такі: влаштування їх до дитячих будинків, патронат, опіка, працевлаштування і усиновлення [15, с. 70].

Зазначимо, що перші ефективні кроки з метою боротьби з дитячою безпритульністю були здійснені ще у 1942 р. Так, 23 січня 1942 р. була видана постанова Ради народних комісарів СРСР (далі – РНК СРСР) «Про влаштування дітей, які залишилися без батьків», яка започаткувала відновлення в Україні діяльності дитячих будинків. Цей процес розпочався із східних областей – Ворошиловградської (нині – Луганська), Сталінської (нині – Донецька), Харківської, які першими були звільнені від нацистських загарбників у ході наступу Червоної армії. Відновлення дитячих будинків доводилося розпочинати у важких умовах, оскільки більшість приміщень було зруйновано в ході бойових дій. Так, у Ворошиловградській області із 23 дитячих будинків, в яких до війни перебувало понад 3 000 дітей, не вціліло жодного. Було розграбовано все їхнє майно, бібліотеки, шкільне обладнання [14, с. 17].

У Сталінській області із 42 дитячих будинків (на 5 000 місць) приміщення 31 будинку (на 3 280 місць) були повністю зруйновані. Інші дитбудинки виявилися ушкодженими частково [20, с. 26]. Однак, незважаючи на труднощі, станом на 5 квітня 1944 р. у Ворошиловградській області було відновлено роботу 8 дитячих будинків, у яких перебувало 1 050 дітей. А в

Сталінській області станом на 1 грудня 1943 р. вже діяло 28 дитячих будинків, у яких перебувало 2 158 вихованців [17, с. 103].

Важливо відзначити, що саме у 1943 р. виникає низка ініціатив з будівництва нових та відбудови зруйнованих дитячих будинків. Проте ці ініціативи виходили не від місцевих Рад чи органів народної освіти, а від трудових колективів, які організували збір коштів і передавали їх місцевим органам управління. Одним з перших з такою ініціативою до Сталінського облвиконкому звернулися жінки Казахстану, які в телеграмі повідомляли, що вони вирішили створити в Донбасі на власні кошти дитячий будинок для дітей, батьки яких загинули в боротьбі проти гітлерівців. Передавши 1 150 тис. крб зібраних грошей, вони просили назвати новозбудований дитячий заклад «Дитячий будинок імені жінок Караганди». Такий дитячий будинок на 150 місць було невдовзі збудовано в Харцизькому районі [17, с. 103].

Слід зауважити, що більшість подібних ініціатив власне вперше апробувались із зрозумілих причин у Сталінській області, засвідчуючи цим самим свою «любов і повагу» до Й. Сталіна, обласний центр якого носив його ім'я – Сталіно. Зокрема, у Донецькій області з ініціативи колгоспників у с. Червона Зірка (Чистяківський район) було створено перший в Україні міжколгоспний дитячий будинок [17, с. 104].

Наприкінці 1943 р. – на початку 1944 р. було відновлено і довоєнну практику шефства над дитячими будинками трудових колективів, комсомольських та профспілкових організацій, а також створення для дитячих будинків умов з організації при них підсобних господарств, коштом яких мали частково покриватися потреби у продуктах харчування (м'ясі, молоці, фруктах, овочах) [24, с. 4].

Станом на 1 квітня 1944 р. у звільнених від нацистських окупантів областях УРСР було взято на облік 66 868 дітей-сиріт і безпритульних. У Дніпропетровській області – 4 100 дітей, Сталінській – 5 203, Сумській – 5 142, Чернігівській – 13 638 дітей, решта – в інших областях. Оскільки Наркомат освіти мав лише 217 придатних дитячих будинків для розміщення 21 218 дітей (зокрема, 56 спеціальних дитячих будинків для дітей фронтовиків і партизанів, у яких перебувало 10 200 дітей), то 26 710 дітей було передано під патрунування промислових і сільськогосподарських трудових колективів (близько 3 000 дітей) та під опіку сімей (понад 20 тис.). Решту неповнолітніх підлітків (14–16 років) було направлено на навчання у фабрично-заводські школи (далі – ФЗШ) та ремісничі училища [23, с. 17–18]. Однак відсутність належних побутових умов у дитячих будинках та ФЗШ, а особливо продуктів харчування, низький професійний рівень вихователів змушували чималу частину дітей і підлітків утікати з цих закладів. Так, станом на 1 квітня 1944 р. із дитячих будинків за січень – березень втекла 181 дитина, а ФЗШ та ремісничі училища самовільно залишили 2 552 учні [23, с. 18–19].

Характерною особливістю першої половини 1944 р. було й те, що значно збільшується кількість «дітей вулиці», які прибули на територію України з інших союзних республік. Зокрема, впродовж січня – травня 1944 р. через приймальники-розподільники органів міліції пройшло 8 486 затриманих дітей, з них 3 247 прибули зі східних і північних районів РРФСР [23, с. 19].

З метою покращення матеріально-побутових умов перебування дітей-сиріт та безпритульних у дитячих будинках, під патрунуванням їй у ФЗШ і ремісничих училищах голова РНК УРСР М. Хрущов звернувся 21 липня 1944 р. до голови РНК СРСР В.

Молотова з листом, в якому просив виділити спеціальні речови та продовольчі пайки. Зокрема, речових пайків (одяг, взуття) на суму 15 млн крб (із розрахунку на 40 тис. патрунованих дітей і на 35 тис. дітей, які пройдуть через приймальники-розподільники, тобто вартість одного пайка на дитину – 200 крб) і продуктових пайків на суму 5 млн крб (для 30 тис. дітей, які перебували під патронатами в сільській місцевості (вартістю 100 крб один пайок), та для 10 тис. дітей, які перебували під патронатом у містах (вартістю 200 крб один пайок)) [23, с. 1–2].

Постанова РНК УРСР і ЦК КП(б)У «Про заходи у боротьбі з дитячою безпритульністю і бездоглядністю» від 30 липня 1944 р. стала керівництвом до дії для відновлених органів влади у звільнених західних областях. Цією постановою вимагалось до 10 серпня 1944 р. скласти й затвердити конкретні плани з розвитку матеріально-навчальної бази відновлених дитячих будинків [6, с. 58]. Так, на засіданні бюро Станіславського обкому партії 21 серпня 1944 р. було розглянуто питання «Про заходи боротьби з безпритульністю та бездоглядністю дітей в Станіславській області» й ухвалено відповідну постанову про створення обласної, районних та міських постійних комісій, до складу яких увійшли представники органів влади, профспілок, комсомолу, міліції, відділів освіти та охорони здоров'я. До 20 вересня ці комісії мали виявити й взяти на облік безпритульних і бездоглядних дітей, забезпечити їх влаштування у дитячі будинки та передачу під індивідуальні й колективні патронати.

Від секретарів районних та міських комітетів партії, голів райміськвиконкомів, а також членів обласної та міськрайонних комісій вимагалось до 5–10 вересня організувати перевірку роботи діючих дитбудинків та намітити конкретні заходи для поліпшення їх роботи і подати свої пропозиції та конкретні плани дій на розгляд і затвердження до бюро обкому КП(б)У.

Відповідні вказівки стратегічного спрямування отримали облвно, Український народний комісаріат внутрішніх справ (УНКВС), облздороввідділ, облземвідділ, облторгвідділ, обком Ленінської комуністичної спілки молоді України (ЛКСМУ) та обком профспілки [1, с. 9].

Аналогічні спільні засідання партійних органів було проведено на рівні районів та ухвалено відповідні рішення. Наприклад, Отинійська райрада і райком партії на спільному засіданні 30 серпня 1944 р. розглянули питання «Про заходи боротьби з безпритульністю та бездоглядністю дітей в Отинійському районі» й ухвалили рішення створити постійну районну комісію з представників райвиконкому, райкому партії, РВ НКВС, відділу народної освіти та охорони здоров'я і до 20 вересня виявити та взяти на облік безпритульних дітей в районі й забезпечити влаштування їх в дитячі будинки та на індивідуальний і колективний патронат. Районний відділ охорони здоров'я зобов'язали провести ретельний медогляд виявлених дітей, райвідділ міліції мав налагодити роботу дитячих адресних столів і дитячих кімнат міліції, торговий відділ мав встановити «суворий контроль за своєчасною і повною реалізацією фондів для патрунованих дітей», а комсомольські й профспілкові організації мали «розгорнути масову роботу серед молоді та членів профспілок з виявлення безпритульних дітей та збору речей, коштів на їх утримання» [3, с. 13].

Відповідні ухвали стосовно заходів з виявлення та обліку безпритульних і бездоглядних дітей, створення постійних комісій, створення дитячих будинків та організації в них належного побуту й навчання прийняли до кінця 1944 р. майже в усіх районах Станіславської області [2, с. 41; 4, с. 15; 7; 9, с. 179].

За аналогічною схемою діяли й партійно-радянські органи в інших західних областях. Так, 18 вересня 1944 р. виконавчий комітет Дрогобицької обласної Ради депутатів трудящих ухвалив постанову № 54 «Про боротьбу з дитячою безпритульністю», згідно з якою до 20 жовтня мало бути обладнане приміщення для приймальника-розподільника у Дрогобичі, а до 20 листопада – у Стрию (на 50 осіб кожний), а також відновлено діяльність дитячих будинків [12, с. 77].

Активно відреагували облвиконкоми та обкоми партії західних областей і на виконання постанови РНК СРСР від 28 серпня 1944 р. «Про організацію інтернатів для дітей-сиріт, батьки яких загинули на фронті, перебуваючи в рядах Червоної армії та в партизанських загонах». Так, виконавчий комітет Волинської обласної Ради депутатів трудящих 25 вересня 1944 р. Постановою № 250 «Про організацію спеціальних дитячих будинків» ухвалив рішення організувати в Луцьку спеціальний дитячий будинок на 180 дітей. Крім того, передбачалося перетворення Володимир-Волинського дитячого будинку звичайного типу у спеціальний дитбудинок на 120 дітей. Загалом до кінця 1944 р. було влаштовано в дитячі будинки та передано під патронат майже 3 тис. дітей, для яких мешканцями області було зібрано 23 тис. крб, а також 180 пудів хліба, одяг і взуття [19].

Виконком Станіславської облради на засіданні 28 вересня 1944 р. ухвалив рішення організувати в області 3 спеціальні дитячі будинки на 300 вихованців з місцями розташування у Коломиї, Снятині, Богородчанах. Зокрема, будинки-інтернати в Коломиї і Богородчанах призначалися для 225 дітей-сиріт шкільного віку, а в Снятині – для 75 дітей-сиріт дошкільного віку.

Голови Коломийського міськвиконкому та Богородчанського і Снятинського райвиконкомів мали до 3 жовтня 1944 р. виділити відповідні приміщення для цих закладів. А обласний відділ освіти мав підібрати і призначити до 1 жовтня досвідчених педагогів на посаду директорів та до 10 жовтня повністю укомплектувати інтернати педагогічними кадрами.

Відповідні вказівки були дані й іншим відділам для організації нормальних умов життя, навчання й виховання дітей-сиріт [8, с. 82].

На виконання постанови виконком Коломийської міської Ради депутатів трудящих на своєму засіданні 25 вересня ухвалив рішення про організацію інтернату в Коломиї [11, с. 57].

На початок грудня 1944 р. у Станіславській області вже діяло 8 дитячих будинків (3 – спецбудинки, 5 – загального типу). З метою залучення вихованців до виробничого навчання в окремих з них було створено умови для виробничого навчання з промисловим та сільськогосподарським ухилом. Зокрема, постановою виконкому Станіславської обласної Ради депутатів трудящих «Про визначення навчально-виробничих профілів у дитячих будинках області та про утворення допоміжних господарств при цих закладах» від 6 грудня 1944 р. майстерні промислового профілю мали бути створені в Коломийському спеціальному дитячому будинку (слюсарна й кравецька), у Косівському дитячому будинку (художньо-текстильна (вишивка, килимарство) та художньо-деревообробна), у Калуському дитячому будинку (слюсарна й столярна), у Болахівському дитячому будинку (деревообробна й кравецька).

Допоміжні господарства сільськогосподарського профілю планувалося створити в Маринопільському дитячому будинку

(Жовтневий – нині Єзупільський район) з ведення садово-городнього господарства та розведення свійської птиці, а в Тлумацькому дитячому будинку – з ведення городнього та дрібно-тваринницького господарства (свинарство, кроликівництво).

Для нормального функціонування виробничих майстерень та підсобних господарств облфінвідділу наказувалося закласти в бюджеті на 1945 р. відповідні кошти; обласному відділу народної освіти впродовж першого кварталу 1945 р. забезпечити майстерні й підсобні господарства кваліфікованими педагогічними кадрами, інструментами й інвентарем, а виконавчі комітети райрад, на території яких створювалися підсобні господарства, мали виділити для Маріампольського дитячого будинку 25 га землі, а для Тлумацького – 15 га землі [10, с. 37].

Загалом у Станіславській області за період серпня – грудня 1944 р. було взято на облік 3 372 дитини-сироти (зокрема, 972 дитини інвалідів війни), з яких 2 682 дитини шкільного і 692 – дошкільного віку [21, с. 97]. Однак у 9 дитячих будинках загального типу і 3 спеціалізованих перебувало всього 385 дітей-сиріт [5, с. 17].

На території Львівської області станом на грудень 1944 р. діяло 9 дитячих будинків, більшість із яких у приміщеннях, зібраних у чернечих чинів Греко- та Римо-католицької церков. Так, приміщення католицького монастиря на вул. Курковій, 53 у Львові, в якому до війни утримувалися самотні особи похилого віку, було передано обласному управлінню народної освіти під дитячий будинок на 200 дітей. У приміщенні колишньої ремісничої школи, яка належала Львівській єпархії, було організовано дитячий будинок на 100 дітей.

У приміщенні католицького монастиря на вул. Скарбовій, 10, в якій до війни була жіноча гімназія, а в 1939–1940 рр. – гуртожиток для вчителів, було розміщено дитячий будинок на 100 дітей.

У монастирському приміщенні у с. Брюховичі під Львовом розмістили дитячий будинок на 120 дітей. Крім того, було забрано 86 дітей із притулків у Львові, що знаходилися на вул. Замартинівській, 108 (25 дітей), Плушинського, 11 (37 дітей) та Шашкевича, 15 (18 дітей), якими під час окупації опікувалися сестри-монахині. Здебільшого це були діти-сироти (45 – польської і 41 – української національності), батьки яких загинули на фронтах війни. Дітей-сиріт польської національності було поміщено в дитячому будинку для дітей польської національності, а дітей-українців – у дитячих будинках, де перебували діти-українці [13, с. 31–32]. У Дрогобичі було відкрито 3 дитячі будинки і 2 дитячі садки [16, с. 442].

Висновки. Таким чином, керуючись урядово-партійними постановами, місцевими органами влади у західних областях до кінця 1944 р. було проведено значну організаційну роботу й закладено основи для створення мережі дитячих будинків. Як відзначалося в довідці завідувача відділом шкіл ЦК КП(б) У Пінчука від 12 березня 1945 р., у західних областях в прискореному порядку організовувались дитячі будинки, зокрема спеціальні будинки для дітей бійців Червоної армії і червоних партизанів; приймальники-розподільники, кімнати для безпритульних при відділах міліції; проводилась широка робота з влаштування дітей-сиріт на патронування в сім'ях трудящих, на опіку й усиновлення [22, с. 7].

Загалом в УРСР станом на 15 грудня 1944 р. було виявлено 125 тис. дітей-сиріт (проти 91 тис. станом на 01.08.1944 р.), з яких 33 тисячі влаштовано в дитячі будинки [22, с. 8].

Радянський досвід подолання дитячої безпритульності важливий з огляду на те, що в дитячих будинках діти забезпечувалися не тільки житлом та харчами, а й мали можливість отримати освіту і здобути професійний фах. Позитивом було і те, що радянська влада, незважаючи на ігнорування соціальних програм, приділяла достатню увагу проблемі дитячої безпритульності.

Література:

1. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 142. 41 арк.
2. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. Р-1039. Оп. 1. Спр. 1. 97 арк.
3. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. Р-1438. Оп. 2. Спр. 2а. 68 арк.
4. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. Р-1439. Оп. 2. Спр. 2. 17 арк.
5. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. Р-295. Оп. 5. Спр. 253. 27 арк.
6. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. Р-295. Оп. 5. Спр. 3. 74 арк.
7. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. Р-295. Оп. 5. Спр. 330. 265 арк.
8. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. Р-295. Оп. 6. Спр. 2. 226 арк.
9. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. Р-409. Оп. 1. Спр. 3. 325 арк.
10. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. Р-512. Оп. 1. Спр. 3. 40 арк.
11. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. Р-2019. Оп. 1. Спр. 1. 120 арк.
12. Державний архів Львівської області. Ф. Р-2022. Оп. 1. Спр. 1801. 363 арк.
13. Державний архів Львівської області. Ф. Р-221. Оп. 2. Спр. 13. 94 арк.
14. Касьянова Н.М. Боротьба з безпритульністю та бездоглядністю в Донбасі (1943–1953 рр.). Історичні і політологічні дослідження. 2010. № 3/4 (45/46). С. 102-108.
15. Касьянова Н.М. Роль органів освіти у стабілізації рівня дитячої безпритульності у перші повоєнні роки (на прикладі Донбасу). Історичні записки: зб. наук. праць. Вип. 27. Ч. 2. Луганськ, 2010. С. 69-73.
16. Попп Р. Культурно-освітнє життя Дрогобича у повоєнні роки (1944–1953). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2008. Ч.17. С. 442-449.
17. Соловей М.О. Дитячі будинки Донбасу у роки Великої Вітчизняної війни (1943–1945 рр.). Історичні і політологічні дослідження. 2008. № 1/2 (37/38). С. 99-108.
18. Спека І.С. Стан дитячої безпритульності та бездоглядності в УРСР повоєнного періоду: історіографія проблеми. Вісник Черкаського університету: Історичні науки. Т. 315. 2014. № 22. URL: http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:Hx4LcAwU3JQJ:history-ejournal.cdu.edu.ua/user/setLocale/uk_UA%3Fsource%3D%252Farticle%252Fview%252F356%252F373+&cd=1&hl=uk&ct=clnk&gl=ua.
19. Становлення соціально-побутової сфери на Волині у повоєнний період (1944–1953 рр.). URL: www.bibliofond.ru/view.aspx?id=449157.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 7. Оп. 3. Спр. 1189. 38 арк.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 7. Оп. 3. Спр. 1189. 38 арк.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2411. 214 арк.
23. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1392. 32 арк.
24. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1393.
25. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 73. Спр. 338. 34 арк.

Андрухив О. И. Борьба с детской беспризорностью в западных областях Украинской Советской Социалистической Республики в условиях освобождения от нацистских оккупантов

Аннотация. В статье раскрываются особенности реализации советской политики по борьбе с детской беспризорностью в западных областях Украинской Советской Социалистической Республики после их освобождения от нацистских оккупантов. Приводятся статистические сведения относительно правового статуса и особенностей функционирования детских домов и приютов для сирот. Акцентируется внимание на положительных последствиях образовательной составляющей государственной политики в сфере борьбы с детской беспризорностью.

Ключевые слова: детская беспризорность, советское государство, постановление, детские дома, патронажная служба, государственная политика.

Andrukhiv O. Combating child abandonment in the western regions of the Ukrainian Soviet Socialist Republic in the conditions of liberation from Nazi invaders

Summary. The article reveals the features of the implementation of Soviet policies to combat child abandonment in the western regions of the Ukrainian Soviet Socialist Republic after their liberation from the Nazi occupiers. Statistical information is provided on the legal status and features of the functioning of orphanages and orphanages. Attention is focused on the positive consequences of the educational component of state policy in the field of combating child abandonment.

Key words: children's homelessness, the Soviet state, resolution, children's homes, patronage service, state policy.